

Zhytomyr Ivan Franko State University Journal.
Philosophical Sciences. Vol. 1(87)

Вісник Житомирського державного
університету імені Івана Франка.
Філософські науки. Вип. 1(87)

ISSN: 2663-7650

СОЦІАЛЬНА ФІЛОСОФІЯ SOCIAL PHILOSOPHY

УДК 130:316.443:316.324.8

DOI 10.35433/PhilosophicalSciences.1(87).2020.86-99

НОВИЙ СЕРЕДНІЙ КЛАС ЯК ФАКТОР НІВЕЛЯЦІЇ СОЦІАЛЬНОЇ НЕВИЗНАЧЕНОСТІ В УМОВАХ МОДЕРНІЗАЦІЙНИХ ВИКЛИКІВ INDUSTRY 4.0

Н. М. Ковтун, Н. В. Венцель*

У статті досліджено вплив четвертої індустріальної революції (Industry 4.0) на становище середнього класу у різних країнах світу. Встановлено, що очевидним наслідком четвертої індустріальної революції є поляризація доходів різних верств населення і поступове скорочення кількості представників середнього класу як у розвинутих країнах світу, так і в країнах, які розвиваються. Доведено, що у структурі сучасного середнього класу відбувається інтелектуальне й матеріальне розширення, адже лівова частка доходів концентрується у сферах високотехнологічних виробництв, програмування та IT-індустрії. Натомість представники традиційного середнього класу (офісні та банківські працівники, вчителі, викладачі вузів, медичний персонал, працівники державних установ і транспорту та інші) під впливом перенасичення ринку праці і загрози безробіття все більше скочуються до рівня доходів нижчого середнього класу або класу бідних.

Нівеляція процесів скорочення кількості представників середнього класу має базуватись на цілеспрямованій державній політиці щодо зростання доходів у сфері тих професій, де в умовах роботизації і автоматизації у майбутньому збережеться робота для людей. Ця соціальна практика має завбачувати кооптацію до нового середнього класу не тільки людей, зайнятих у сфері комп'ютерного програмування, IT-індустрії, наукових досліджень, а й кваліфікованих працівників у сфері обслуговування, працівників сфери освіти і медицини, галузі культури і засобів масової інформації та ін. В українських реаліях цілеспрямоване формування нового середнього класу є одним з ключових факторів нівеляції соціальної й економічної нестабільності й загрози соціальних заворушень, подолання економічної і соціальної відсталості нашої держави. У дослідженні з'ясовано, що

*Доктор філософських наук, доцент

(Житомирський державний університет імені Івана Франка)

miller-melnik@ukr.net

ORCID: 0000-0002-5529-8655

Викладач (КЗ "Житомирський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти" ЖОР)

n.ventsel@ukr.net

ORCID 0000-0003-4477-2179

в Україні склалися як сприятливі фактори (достатньо високий освітній рівень її громадян, наявність мільйонів українських трудових мігрантів, які мають досвід роботи у розвинутих країнах світу та виявляють здатність до активної діяльній життєвої позиції), так і несприятливі фактори (відсутність у державі ефективно, освіченої, патріотично налаштованої провідної політичної верстви та політичної волі в органах державної влади у сфері подолання корупції та зрощення державної влади з олігархічним структурами) для формування нового середнього класу.

Ключові слова: новий середній клас, соціальна невизначеність, соціальні ризики, модернізаційні проекти, постіндустріальне суспільство, Industry 4.0, повсякденність, символічне виробництво та обмін

NEW MIDDLE CLASS AS A LEVELING FACTOR OF SOCIAL UNCERTAINTY IN THE CONDITIONS OF MODERNIZATION CHALLENGES OF INDUSTRY 4.0

N. M. Kovtun, N. V. Ventsel

The article deals with the impact of the fourth industrial revolution (Industry 4.0) on the situation of the middle class in different countries. It is established that the obvious consequence of the fourth industrial revolution is the polarization of various segments of the population incomes and the gradual reduction of the number of the middle class in both developed and developing countries. It is proved that in the structure of the modern middle class there is an intellectual and material stratification, because a huge share of income is concentrated in the areas of high-tech industries, programming and IT industry. Instead, the traditional middle class (office and bank clerks, teachers, university professors, medical staff, government and transport workers, and others) is increasingly falling to lower middle or poor incomes under the influence of labor market oversaturation and the threat of unemployment.

The leveling of the processes of reducing the number of middle class representatives should be based on a purposeful state policy on income growth in those professions where robotics and automation will preserve jobs for people in the future. This social practice should involve co-opting into the new middle class not only people working in computer programming, the IT industry, research, but also skilled workers in the service sector, education and medical workers, culture and the media etc. In the Ukrainian reality, the purposeful formation of a new middle class is one of the key factors in leveling social and economic instability and the threat of social unrest, overcoming the economic and social backwardness of our state. It was stated in the study that in Ukraine there are both favorable factors (high enough educational level of its citizens, the presence of millions of Ukrainian migrant workers who have experience in developed countries and show the ability to take an active life position) and unfavorable factors (lack of effective, educated, patriotic leading political class and political will in public authorities in the field of overcoming corruption and merging state power with oligarchic structures) to form a new middle class.

Keywords: New Middle Class, Social Uncertainty, Social Risks, Modernization Projects, Post-Industrial Society, Industry 4.0, Everyday Life, Symbolic Production and Exchange

Постановка проблеми. У ситуації зростання соціальної нестабільності в сучасному світі внаслідок структурного переходу світової економіки до застосування технологій четвертої промислової (індустріальної) революції та занепаду вуглеводного способу енергозабезпечення, що посилюється падінням економічного розвитку у більшості країн світу через пандемію Covid-19, актуалізується проблема

дослідження способів подолання соціальної невизначеності і нелінійності розвитку сучасної цивілізації. Актуальність вирішення означеної проблеми в українських реаліях лише посилюється провалом декількох проектів модернізації економіки та соціальної сфери в останні десятиліття, структурною економічною кризою, масовим

безробіттям та перманентною бідністю більшості населення країни.

Ступінь наукової розробленості.

Аналіз становлення нового середнього класу, як особливого фактору нівеляції соціальних ризиків структурного переходу світової економіки до Industry 4.0, є достатньо новою темою соціально-філософського аналізу. Особливо важливим видається її дослідження в ситуації соціальної невизначеності країн периферії світ-системи, які за багатьма параметрами перебувають ще на стадії розвитку другої індустріальної революції. Окремі аспекти становлення нового середнього класу в умовах постіндустріалізму стали предметом дослідження Р. Бейзіді, І. Валлерстайна, Є. Головахи, Б. Данилишина, М. Кастельса, А. Климчук, М. Козловця, Е. Лібанової, Ч. Мілза, О. Москаленко, Е. Тофлера, Р. Флоріда, К. Шваба, І. Юхновського та ін. У контексті цього у західній науковій парадигмі на особливу увагу заслуговує праця Р. Флоріда "Криза урбанізму. Чому міста роблять нас нещасними?" (2019), в якій американсько-канадський дослідник обґрунтовує необхідність протекціоністської політики щодо становлення нового середнього класу в умовах постіндустріалізму [1]. Натомість на проблемі виявлення особливостей формування нового середнього класу в сучасному індійському суспільстві зосереджують свою увагу С. Крішнан і Х. Нірая [2]. При цьому деякі дослідники, як-от Р. Бейзіді, вказують на неоднозначність і парадоксальність поведінки середнього класу в умовах цивілізаційних викликів епохи постіндустріалізму [3]. Ґрунтовний аналіз неоднорідності і суперечливості функціонування нового середнього класу в умовах третьої індустріальної революції в Україні здійснений у праці А. Климчук [4]. У свою чергу вплив механізмів діджиталізації та інтернетизації виробництва на процеси гетерогенізації середнього класу у сучасному глобалізованому просторі досліджує О. Москаленко [5]. У площині співвідношення "креативного" класу, середнього класу та прекаріату в сучасному українському суспільстві

зосереджує свою увагу український дослідник М. Козловець. Він робить цілком обґрунтований висновок, що для становлення потужного середнього класу в Україні необхідним є посилення ролі держави у сфері інвестування в матеріальні й нематеріальні ресурси суспільства, підвищення реальної заробітної плати, державної підтримки середнього і малого бізнесу [6: 48].

Окреслення не вирішених раніше питань. Однак, незважаючи на значний доробок окремих дослідників, у сучасній соціально-філософській літературі досі відсутні системні дослідження проблеми становлення нового середнього класу як чинника нівеляції соціальної невизначеності в ситуації роботизації, автоматизації та діджиталізації виробництва епохи постіндустріалізму.

Метою дослідження є аналіз формування нового середнього класу як ключового чинника подолання соціальних ризиків і невизначеності в умовах модернізаційних викликів четвертої індустріальної революції.

Дискусія та результати. Соціальний розвиток у сучасному світі перебуває у прямій залежності від кардинальної зміни як способів виробництва, так і магістральної трансформації ринку праці. Зауважимо, що разом з проголошенням у 2011 році початку четвертої індустріальної революції у наукову літературу і в суспільний дискурс увійшов концепт Industry 4.0. Згідно з ним, суспільне життя майбутнього будуть визначати такі атрибутивні ознаки як роботизація, інтернетизація та діджиталізація виробництва, сфери послуг, побуту і повсякденного життя, особливо в сучасних містах. Для суспільства як розвинутих країн світу, так і країн світової периферії це матиме далекосяжні наслідки, ключовими з яких стане "загроза масового безробіття, зростання стихійної соціальної активності, маргіналізація значної частини населення, непрогнозовані міграційні процеси і незворотна трансформація урбанізованого середовища буття людини" [7: 7]. У більшості країн світу

ключовим наслідком Industry 4.0 стане кардинальна трансформація ринку праці. У перспективі можуть зникнути не лише десятки традиційних для індустріального суспільства професій, а й цілі галузі професійної активності людини. Класовим прикладом цього є трансформація банківської сфери. Ще десять років тому праця банківського працівника у більшості країн світу засвідчувала приналежність людини до середнього класу, гарантувала стабільне соціальне становище і достатній рівень матеріальної забезпеченості. На сьогодні у країнах Скандинавії більше 90 % банківських операцій здійснюється он-лайн. У всьому світі у зв'язку з тотальною діджиталізацією та інформатизацією банківської сфери та скороченням реальних банківських установ ця професія поступово переходить у категорію неперспективних.

В ситуації об'єктивної відсутності комплексних статистичних даних щодо трансформації ринку праці внаслідок Industry 4.0 навіть у розвинутих країнах світу маємо звернутись до сфери аналітичного прогнозування. На думку переважної більшості експертів ринку праці, навіть у короткій перспективі людство очікує загроза масового безробіття внаслідок роботизації. Так, за прогнозом Лабораторії машинного навчання у сфері фінансів та організацій (LAMFO) Університету Бразилії (UnB) у Бразилії більше 54 % робочих місць, які досі займають бразильці, до 2026 р. будуть зайняті роботами. Подібна ситуація прогнозується і в інших країнах. У США 47 % робочих місць будуть зайняті машинами, а в країнах Європи – 59 %. Однак найбільший рівень роботизації загрожує країнам, які розвиваються. Окрім цього, країнам, що розвиваються і належать до периферії та напівпериферії світової системи, загрожує й виведення виробництв зарубіжних компаній, які будуть повертати виробництва у власні країни. Ключовою причиною таких процесів стає відсутність потреби у використанні дешевої людської праці внаслідок роботизації і автоматизації виробництва.

Мільйони працюючих у різних країнах світу внаслідок надшвидкої технологічної модернізації виявляються у статусі непотрібних і зайвих людей, позбавлених засобів до існування. Не можна сказати, що з подібними тенденціями людство зустрічається вперше. Свого часу Х. Арендт звернула увагу на те, що відчуття надлишковості, непотрібності у мільйонів людей міжвоєнного періоду стало основою для становлення тоталітарних режимів минулого століття. Покоління молодих людей міжвоєнного періоду, на її думку, було набагато більш знедоленим, ніж покоління молоді XIX століття. Воно було біднішим матеріально, більш обуреним лицемірством. Це покоління вже не могло втекти в екзотичні країни й імітувати "знищення драконів" серед "дивних аборигенів" [9: 438]. На відміну від покоління мандрівників, піонерів освоєння різних частин світу XIX століття, значна частина людей на початку нашого століття, насамперед молоді, опинилася в ситуації відчуття безвихідності та невизначеності майбутнього. У різних куточках світу для значної частини соціально активної молоді вже немає куди їхати, немає що освоювати. Праця людини стає непотрібною. Вже не залишилось екзотичних країн, куди можна втекти від власної безперспективності і злиденності. Водночас в умовах глобалізації інформаційного простору вже не залишилось місця у світі, де не чути повсякденного марнослів'я про рівні можливості, добру волю усіх людей і толерантність.

Трагедія молодого покоління початку нашого століття полягає і в тому, що воно має достатній рівень освіти, середньої і вищої, який дає можливість усвідомити трагічність і безперспективність майбутнього. Не маючи можливості знайти застосування своїм талантам на батьківщині, значна частина молодих і активних громадян в останні десятиліття виїхали в інші країни. Згідно з даними Міжнародної

організації міграції (ІОМ), в 2019 році лише в Європі проживало більше ніж 82 млн. міжнародних мігрантів, що було на 10 % більше, ніж у 2015 році. Трохи більше половини з них (42 млн.) народились в Європі, але проживали в інших регіонах. Водночас з 2015 до 2019 року кількість неєвропейських мігрантів у Європі також зросла з 35 до 39 млн. чоловік. У 2019 році мігранти європейського походження, які проживали за межами континенту, базувались переважно у Північній Америці (7,4 млн.) [10: 85]. В Європі на 2019 рік у статусі мігрантів в інших країнах проживало найбільше вихідців з Російської Федерації (9,1 млн. чол.), України (5,2 млн.), Польщі (4,4 млн.) і Великої Британії (4,3 млн.) [10: 87]. Окрім цього, Португалія, Румунія і Болгарія також мають значну кількість населення, яка мігрувала з країни. Якщо брати регіон Латинської Америки, то високий рівень міграції зафіксований у Венесуелі, де за останні роки не менше 3,4 млн. громадян змушені були залишити країну. До середини 2019 року кількість венесуельських біженців почала досягати 4 млн., що становило не менше 13 % населення держави [10: 102]. Через прискорене руйнування вуглеводневої моноекономіки мільйони громадян Венесуели виявились нездатними забезпечити власні життєві потреби, харчування і елементарне медичне забезпечення.

Ключовою причиною активних міграційних процесів сучасності залишається прагнення знайти більш достойний заробіток. У зв'язку з цим Міжнародна організація праці при ООН наводить статистику, що з 2013 року кількість трудових мігрантів у світі зросла на 9 % з 150 млн. до 164 млн. в 2017 році. При цьому 68 % з них були зайняті у країнах з високими доходами, 18,6 % – у країнах з середньовисокими доходами, а саме 23 % мігрантів працюють у Північній Америці, 23,9 % – у Північній, Південній і Західній Європі, 13,9 % – в арабських країнах [11].

Однак, пандемія Covid-19 і введення жорстких карантинних заходів у більшості країн світу, обмеження у можливості вільного пересування у ЄС, фактичне призупинення дії Шенгенської угоди, змусило значну частину трудових мігрантів повернутись на батьківщину. Так, станом лише на 29 березня 2020 року в Україну з-за кордону за даними Міністерства закордонних справ повернулися понад 144,5 тисячі українців [12]. Подібна тенденція була характерна для багатьох країн світу, громадяни яких перебували в статусі трудових мігрантів за кордоном.

Жорсткі карантинні заходи у лютому-квітні 2020 року змусили більшість громадян світу "закритися" у власних помешканнях та витримувати жорстку соціальну дистанцію, створюючи незвичну ситуацію. У кращому випадку ці люди змогли уникнути втрати роботи і перейти на її дистанційні форми. При цьому пандемія Covid-19 створила сприятливі умови для впровадження діджиталізації, інтернетизації та роботизації виробництва як сутнісні ознаки Industry 4.0. Неоднозначні з позиції соціальної стабільності процеси діджиталізації й інтернетизації виробництва, які за прогнозами мали тривати від 5 до 15 років у різних частинах світу, прискорились у сотні разів. І вже значна кількість експертів змушені визнавати, що багато підприємств, офісів, магазинів, навчальних закладів не відновлять свою роботу в реальному режимі і так й залишаться працювати в Інтернет-просторі, що ще й посилить роль символічного виробництва та обміну. Однак на рівні суспільного дискурсу скорочення мільйонів робочих місць будуть пов'язувати не стільки з виробничими потребами, скільки з форсмажорними обставинами жорсткої пандемії коронавірусу Covid-19. Значна частина робочих місць буде скорочена і в тих сегментах виробництва, які традиційно пов'язувалися з діяльністю середнього класу. При цьому деякі експерти акцентують увагу, що значну частину звільнених працівників з реального

сектору економіки можна буде переорієнтувати на пошук роботи у віртуальному просторі Інтернету. Значною мірою такі підходи є виправданими. Зокрема, Україна за статистичними даними є однією з держав світу, де активно розвивається ринок фрілансерінгу. Так, у грудні 2019 року український фріланс-сервіс Freelancehunt опублікував результати дослідження ринку фрілансу в Україні за поточний рік. За його результатами кількість зареєстрованих фрілансерів за 2019 рік зріс на 55 %, кількість замовників послуг фрілансерів зросла на 35 %, кількість проектів у галузі фрілансу зросла на 20 % [13]. Але слід враховувати, що під впливом глобалізаційних і діджиталізаційних процесів у сферах ІТ-технологій та фрілансерінгу відбувається перенасичення ринку праці і закономірне зниження заробітної плати працівників, які раніше могли себе відносити до середнього класу.

Зауважимо, що дистанційна робота з використанням цифрових технологій робить людину більш вільною від зобов'язання перебувати на роботі щонайменше 40 годин на тиждень, надає людині можливість економити на часі і матеріальних витратах на дорогу до робочого місця в сучасному місті. Утім є й інша сторона дистанційної роботи. Людина у віртуальному просторі трудового найму втрачає комунікацію, взаємозв'язок не лише з колегами, а й з працедавцями. Перед фрілансером працедавець зазвичай не має жодних соціальних зобов'язань, окрім оплати одного-єдиного проекту. Після його виконання і грошового розрахунку людина залишається наодинці з собою. І для працедавця, і для суспільства людина на дистанційній формі роботи значною мірою залишається "невидимою". Вона у будь-який момент може бути звільнена або замінена.

Відстороненість значної частини людства від реального соціального буття зрівнює мільйони сучасних людей з сотнями тисяч в'язнів концентраційних таборів минулого

століття. У них, за влучним твердженням Х. Арентс, людські маси ізолювались і розглядались як такі, що не існують. Вони начебто "вже вмерли і лише якийсь безумний злий дух розважається тут, затримавши їх на деякий час між життям і смертю" [9: 576]. Масове відчуття непотрібності, надлишковості існування значної частини населення планети, яке відчуває значна частина людей, готує сприятливий ґрунт для формування новітніх тоталітарних режимів, в яких масові репресії, покарання і переслідування жодним чином можуть бути не пов'язані зі злочинами. Загроза становлення неоавторитарних і неототалітарних режимів у постіндустріальну епоху може бути знівельованою через активну громадянську позицію середнього класу, представники якого є соціальною базою для функціонування демократичних режимів.

У всьому цивілізованому світі, як слушно зауважує А. Климчук, середній клас залишається ключовим інвестором держави, піклуючись про майбутнє процвітання країни і наступних поколінь [4]. Статки середнього класу на 2015 рік складали 231 трильйон доларів США і становили 92 % світового багатства [14: 33]. Через механізми оподаткування, фінансових накопичень, участі в інвестиційних, страхових і пенсійних фондах середній клас стає ключовим інвестором країни. Саме купівельна спроможність середнього класу забезпечує фінансування соціально важливих сфер освіти, науки, медицини і культури. Тобто, стабільність соціуму перебуває у прямій залежності від кількості і якості середнього класу. У більшості країн центру світ-системи середній клас становить не менше 60 % від кількості населення. Так, у 2015 році 50 % дорослих Ірландії, Нідерландів, Нової Зеландії ідентифікували себе як середній клас в Ірландії, 55 % – в Італії, Японії, Іспанії, Тайвані, ОАЕ, Великобританії. Більше 60 % дорослих Бельгії, Сінгапура належали до

середнього класу. Найвищий рівень дорослих (66 %), які належали до середнього класу, характерний для Австралії. У США 38 % дорослих входили до середнього класу [14: 32]. Показники США є доволі низькими порівняно з іншими країнами з розвинутою економікою.

З усіх регіонів середній клас на 2015 рік був найбільш поширений у Північній Америці, де складає 39 % дорослих, а в Європі – 33 %. Кількість середнього класу різко падає до 15 % для Азіатського-Тихоокеанського регіону (виключаючи Китай та Індію), близько 11 % в Китаї та Латинській Америці, і лише 3 % в Африці та Індії [14: 30]. На 2015 рік 664 млн. дорослих людей на планеті належали до середнього класу, що є еквівалентним 14 % від загального дорослого населення. І ще 96 млн. (2 % дорослих у світі) мали багатство більше верхньої межі діапазону багатства середнього класу [14: 30]. За кількісними показниками на 2015 рік найбільше представників середнього класу проживало в Китаї (109 млн.), США (92 млн.), Японії (62 млн.). У діапазоні від 20 до 30-ти млн. представників середнього класу проживало у Франції, Італії, Німеччині, Індії, Іспанії і Великобританії, 10-17 млн. – в Австралії, Бразилії, Канаді і Південній Кореї [14: 32]. Виходячи з цього дослідження лише тринадцять країн світу мали більше десяти мільйонів громадян, які належали до середнього класу.

В останні десятиліття у розвинутих країнах світу до середнього класу належали власники нерухомості, землі, фермери, представники дрібного і середнього бізнесу, наукова, освітня, мистецька інтелігенція, державні службовці, представники поліції і військові, фінансові працівники, менеджери, "білі", "сині" та "золоті" комірці, представники висококваліфікованих робітничих професій, які отримували достатній середній дохід. Однак в ситуації прискореної роботизації і діджиталізації виробництва внаслідок Industry 4.0. значна частина цих професій замінюються автоматизованими системами. Велика кількість людей

втрачають роботу, а відтак за своїми доходами не зможуть належати до середнього класу.

Доречно вказати, що в історії людства зміна якісного складу середнього класу відбувалася неодноразово. В індустріальному суспільстві XIX століття середній клас становили інженери, архітектори, медики, професори університетів, успішні фермери, висококваліфіковані робітники. Окрему частину середнього класу становили працівники банківських установ і торгових фірм. З часом у науковій літературі такий середній клас почали позиціонувати як "старий" або "традиційний". Значною мірою старий середній клас є результатом становлення держави загального добробуту і цілеспрямованої державної політики перерозподілу матеріальних багатств. На початку XX століття до середнього класу почали інкорпоруватися службовці як представники особливого соціального класу. Це дало підстави ввести у науковий обіг поняття "новий середній клас". У 1937 році була опублікована праця американських вчених Е. Ледерера і Я. Маршака "Новий середній клас". Дослідники на основі аналізу серйозної емпіричної бази, зібраної у 1910-1930 рр., зробили висновок, що у Західній Європі відбувається становлення нового середнього класу, кількість якого за два десятиліття зростає в три рази – з 5 до 15 % [15]. До нового середнього класу почали входити службовці, які пізніше у науковій літературі отримали назву "білі комірці", "блакитні комірці", "працівники в чорних пальто" та ін. Виділення цієї соціальної групи було зумовлене не стільки економічними, скільки соціальними чинниками.

Новий середній клас як модерне соціальне явище став втіленням наростаючого протистояння між концентрацією капіталу і найманими працівниками. Ще у 30-ті роки XX століття, обґрунтовуючи важливість соціальної ролі середнього класу, Е. Ледерер і Я. Маршак запропонували

низку заходів, які мала здійснити держава для становлення нового середнього класу: новий середній клас має стати противагою зростаючій кількості робочого класу; уряди мають прийняти заходи, спрямовані проти надмірної концентрації капіталу; у площині протистояння між капіталом і працею необхідно зміцнити становище годувальника конкретного домогосподарства [15: 16-17]. Зауважимо, що ні закінчення Другої світової війни, ні відмова від військового типу економіки не відновили соціальну стратифікацію довоєнного періоду. А зі зростанням сегменту сфери обслуговування кількісні показники нового середнього класу лише зростали.

Проте в результаті третьої індустріальної революції та становлення інформаційного суспільства на рубежі XX – XXI століть до нового середнього класу почали відносити тих, хто володіє інтелектуальною власністю та має навички управлінської роботи (менеджери), представників вільних професій, інтелігенцію, кваліфікованих робітників та ін. Окрім цього, становлення нового середнього класу збіглося "в часі з відмовою від кейнсіанських методів державного управління, з його новими уявленнями про самого себе в системі неоліберальних цінностей" [5: 78].

Атрибутивною ознакою нового середнього класу епохи інформаційного суспільства А. Климчук вважає доступ до високих технологій, а не споживання, як це було в середині XX століття. Знання стають важливим фактором не лише технологічного прогресу, а й соціального самовизначення. Вступивши в інформаційну епоху, новий середній клас стає більш привілейованим, ніж середній клас середини минулого століття, адже результати інформаційної революції, особливо на її початку, розподіляються дуже нерівномірно [4]. Навіть у такому складному регіоні для соціально-економічного розвитку, як Індія, на початку XXI століття проявилися стрімкі тенденції до зростання нового середнього класу. Так, у період між

2004 і 2012 роками, за твердженням С. Крішнан і Х. Нірая, в Індії новий середній клас (тобто ті, які витрачають від 2 до 10 доларів на душу населення в день) подвоївся. Ці громадяни належать до нижчого середнього класу і зосереджені як у сільських, так і в міських районах [2]. Професійна структура в цьому класі неоднорідна, але вона заповнена тими ж професіями, що й представники незаможних класів. У свою чергу верхній середній клас в Індії досі зосереджений на традиційних для нього професіях, зокрема у сфері отримання і поширення знань. Новий середній клас у різних регіонах світу має і надалі виконувати важливу стабілізуючу функцію у розвитку громадянського суспільства та правової держави.

Зміна якісного і кількісного складу середнього класу у світі посилилася під впливом економічної кризи 2007-2008 років. Лише на протязі 2008 року чисельність середнього класу в Китаї скоротилася на 67 млн. чоловік і на 2014 рік так і не досягла показників докризового періоду. Чисельність середнього класу не відновила з 2008 року у жодному регіоні світу, окрім Північної Америки, де середній клас скоротився на 2,6 млн. чоловік. Однак на 2014 рік його чисельність зросла на 9,5 млн. чоловік [14: 35]. В Європі, Азії, Латинській Америці, Африці у більшості країн чисельність середнього класу з 2008 року продовжувала падати. Винятком у цих регіонах стали Польща і Тайвань, яким вдалося уникнути фінансової кризи, а відтак і скорочення середнього класу.

Хоча на сьогодні ще відсутні достовірні дані щодо скорочення середнього класу у глобальному масштабі внаслідок пандемії Covid-19, міжнародні організації вже зробили прогнози щодо ймовірного зростання рівня безробіття. Так, за прогнозом Міжнародної організації праці до кінця 2020 року в результаті пандемії близько 25 млн. чоловік стануть безробітними. Більш детальні розрахунки Міжнародної організації праці засвідчують зростання безробіття у

світі від 5,3 млн. ("низький" сценарій) до 24,7 млн. ("високий" сценарій) від базового рівня 188 млн. безробітних у 2019 році [16]. Для порівняння, фінансова криза 2008-2009 років призвела до збільшення глобального безробіття на 22 млн. чоловік.

Значна частина цих безробітних буде належати до представників малого і середнього бізнесу. Відтак лише посилюватимуться процеси гетеронізації в самому середньому класі. Українська дослідниця О. Москаленко виділяє такі причини гетеронізації середнього класу в умовах постіндустріалізму: цифровізація (діджиталізація) економіки, "швидкісна конкуренція", задіяння великих інвестиційних капіталів, інноваційний стиль конкуренції, призводить до зростання швидкості діяльності і виявлення значного ступеню нераціональності у роботі не лише корпорацій і національних держав, а й і представників середнього класу – роботодавців і підприємців. Внаслідок цього середній клас розпадається на "новий" підприємницький і "старий" середній клас. Цей поділ лише посилюється в умовах інформаційного суспільства через диференціацію доходів і зміну попиту на компетенції і навички, що пов'язане з наслідками Industry 4.0 Поява нового середнього класу пов'язана і з домінуванням в сучасних умовах попиту на професії технічного та інформаційного характеру на глобальному ринку праці. Ще одним чинником гетеронізації середнього класу є, на думку дослідниці, й те, що в середині 70-х років минулого століття середній клас в країнах з неоліберальною концепцією державного управління (США, Великобританія) відмовився від підтримки держави, соціальна політика була замінена на орієнтацію на цінності індивідуального успіху і результату [5: 77-78]. Патерналізм у такому розумінні оголошувався відсталим і немодним, а економіка мала на основі принципів вільного ринку сама себе регулювати. Представники нового середнього класу мали покладатися лише на себе.

Саме ці ідеї стали домінуючими у суспільному дискурсі розвинутих країн світу. Зокрема вони посилено насаджувалися паралельно зі спробами неолібертаріанських реформ у країнах Східної і Центральної Європи, результати яких варіювалися в діапазоні від помірно успішних (Польща, країни Балтії) до провальних (Україна).

Одним з ключових показників провалу модернізаційних проєктів в економіці України останніх десятиліть є надзвичайно низький відсоток людей, які належать до середнього класу. Згідно з комплексним дослідженням Центру Разумкова "Середній клас в Україні: критерії ідентифікації" (2014) до середнього класу в Україні можна віднести не більше, ніж 14 % українців. Для визначення приналежності до середнього класу дослідники користувалися критеріями класової самоідентифікації, оцінки власного матеріального й соціального становища, рівня освіти. Окрім цього, у дослідженні наведені дані про перманентне зростання абсолютного середнього класу в Україні до 2008 року до 10 % [17: 12]. У посткризовий період український середній клас так і не зміг відновити свої позиції. Ці дані співвідносяться з результатами досліджень, наведеними А. Климчук, за якими в Україні на 2013 рік до середнього класу належало не більше 10 % населення. Його основу складали представники транснаціональних компаній, вітчизняних фінансово-промислових груп, великих холдингів, державні службовці вищого рангу [4]. Атрибутивною ознакою цього класу є приналежність до фінансових спекулятивних структур, видобувної промисловості і аграрного сектору, бюрократичних інституцій. Такий "середній клас" в умовах олігархічної економіки сучасної України значною мірою є верствою, яка лише обслуговує клас багатих.

Низькі відсоткові показники середнього класу значною мірою пов'язані в Україні з потенційно дискримінаційним і несправедливим перерозподілом багатства в ситуації вільного ринку. У контексті цього відомий український економіст

І. Юхновський наводить дуже слушний висновок, що за результатами комп'ютерного моделювання, якщо "в суспільстві з панівним середнім класом допустити лібералізм вільного ринку, то в результаті система скочується до бімодального суспільства, де переважна більшість населення бідні – а переважна маса багатства зосереджується в руках невеликої групи олігархів" [18]. Для нівеляції цього ефекту і подальшого зростання середнього класу необхідним є впровадження і дотримання правила отримання більшої вигоди "для біднішого агента" як основи становлення і збереження середнього класу, що "може бути реалізовано шляхом запровадження прогресивного податку на доходи фізичних та юридичних осіб" [18]. У зв'язку з цим мало хто згадує, що у процесі реалізації "нового курсу" Ф. Рузвельта, який став основою для становлення потужного середнього класу в США, був упроваджений прогресивний податок на доходи. Для дуже багатих громадян ставка оподаткування могла доходити до 80 %.

Ситуація з потенційним скороченням й так нечисленного середнього класу в Україні погіршується через модернізаційні виклики Industry 4.0 (роботизація, діджиталізація та інтернетизація виробництва) та кризові явища в економіці внаслідок Covid-19. Значна частина громадян України, які свого часу належали до середнього класу (як-от, представники малого і середнього бізнесу, банківські працівники, викладачі вищих навчальних закладів, медичні працівники та ін.) можуть втратити робочі місця і набути статусу безробітних, що у перспективі призведе до ще більшого скорочення середнього класу в державі.

Нівеляція соціальних ризиків модернізаційних процесів внаслідок Industry 4.0 має містити цілеспрямовану державну політику щодо підтримки зростання кількісного і якісного складу середнього класу. В ситуації втрати доходів і соціальної стабільності значної частини "старого середнього класу" як у розвинутих

країнах, так і в країнах периферії і напівпериферії світ-системи, доцільною є кооптація до нового середнього класу тих соціальних і професійних спільнот, які складатимуть основу трудових ресурсів у галузях, де будуть працювати люди у майбутньому. До таких галузей буде належати, насамперед, сфера комп'ютерного програмування, IT-індустрії, наукових досліджень, сфера обслуговування (у широкому діапазоні від медичних і освітніх послуг до сфери видовищ) та ін.

У зв'язку з цим значної актуальності набуває нещодавній заклик до урядів національних держав і власників роботизованих виробництв американо-канадського дослідника Р. Флоріда спонукати "трансформацію низькооплачуваних робіт у сфері обслуговування на роботу середнього класу" [1: 194]. Значною мірою саме купівельна спроможність представників цих професій буде визначати можливість збереження і розширення ринку споживання товарів і послуг, які у перспективі будуть вироблятися на діджиталізованих і роботизованих виробництвах майбутнього.

У розвинутих країнах світу передумови для процесів кооптації цих професійних і соціальних спільнот вже існують. Так, не менше половини кількісного складу середнього класу у країнах ЄС становлять державні службовці, працівники освіти і медицини, культури, військовослужбовці та ін. Усі ці категорії не просто фінансуються з державного бюджету, їх зарплати мають бути не меншими, ніж середні по країні. Натомість в Україні, як зауважує І. Юхновський, ці професійні категорії у переважній більшості належать до групи бідняків [18]. Згідно з даними дослідження українського середнього класу Центру Разумкова у 2014 році у його структурі 35,6 % становили фахівці, 15,1 % – кваліфіковані робітники, 10,8 % – підприємці, 10,1 % – управлінці, 8,7 % – пенсіонери та ін. [19: 3]. У контексті становлення нового середнього класу позитивними передумовами в українських реаліях є те, що саме

серед фахівців найбільший відсоток тих, хто вже належить до середнього класу. 63 % українських фахівців віднесли себе суб'єктивного середнього класу. З них 28 % належать до "ядра" середнього класу, а 35 % - до його периферії. Натомість 21 % українських фахівців віднесли себе до нижчого класу і лише 1 % - до вищого [19: 3]. Власне саме ці 21 % українських фахівців, належних до нижчого класу, є потенційною соціальною базою для зростання нового середнього класу в Україні. При цьому ключовим заходом у процесі формування нового середнього класу в Україні має бути значне збільшення заробітних плат представників бюджетної сфери та підняття мінімальної заробітної плати до рівня, співмірного з державами-сусідами.

Однак у процесі впровадження цілеспрямованої державної політики щодо формування нового середнього класу слід враховувати, що переважна більшість заможних громадян, які належать до вищого середнього класу і до класу багатих, у більшості країн світу не зацікавлені у перерозподілі матеріальних багатств. Саме до таких висновків дійшов іранський дослідник Р. Бейзіді в результаті комплексного дослідження ставлення представників різних груп середнього класу до ідеї перерозподілу. Емпіричні дані, за твердженням дослідника, засвідчують, що лише нижчий клас погодився на перерозподіл багатства, в той самий час як вищий і середній клас значною мірою не погоджуються з цим [3]. Цей висновок у тлумаченні дослідника є достатньо парадоксальним, адже у випадку такого перерозподілу у виграші опиняться представники "ядра" і "нижчого" середнього класу у середовищі цієї соціальної верстви. У зв'язку з цим протекціоністські заходи щодо формування нового середнього класу в ситуації модернізаційних викликів Industry 4.0 мають супроводжуватися активною просвітницькою роботою з боку держави і громадських організацій в інформаційному просторі як

державних, так і комерційних засобів масової інформації.

Висновки та перспективи подальших досліджень. В останні десятиліття як в розвинутих країнах світу, так і в напівпериферії і периферії світ-системи, простежується стала тенденція не тільки зростання розриву в доходах між багатими і незаможними верствами населення, а й поступове скорочення кількості представників середнього класу. У недалекому майбутньому нерівномірність у розподілі доходів внаслідок третьої і четвертої індустріальних революцій лише наростатиме. При цьому концентрація капіталу в руках власників високотехнологічних виробництв визначатиме подальшу поляризацію між різними соціальними верствами у доходах як всередині національних держав, так і поляризацію у доходах між розвинутими країнами світу і країнами периферії. Ці тенденції будуть найменш помітними у країнах, де наявна егалітарна система оплати праці і система прогресивного оподаткування доходів.

В ситуації пандемії Covid-19 та прискореної інтернетизації і діджиталізації виробництва і сфери послуг мільйони людей на планеті відчули себе зачиненими у просторі власних квартир, упійманими й знедоленими в ситуації принципової невизначеності майбутнього. Прагнення вийти з пастки жорстких соціальних обмежень переорієнтовує мільйони людей у сферу віртуальності, де потенційна анонімність відкриває як нові можливості, так і загрожує новими соціальними ризиками. При цьому активізація перманентних страхів і безпорадності у реальному бутті стають живильною основою для виявлення насильства у віртуальному просторі.

Водночас у самій структурі модерного середнього класу під впливом діджиталізації, інтернетизації і роботизації виробництва як атрибутивних ознак Industry 4.0 відбувається інтелектуальне й матеріальне розшарування. На

сучасному етапі розвитку левова частка доходів концентрується у сферах програмування, IT-індустрії. А інші представники традиційного середнього класу (офісні та банківські працівники, вчителі, викладачі вузів, медичний персонал, працівники державних установ і транспорту) під впливом перенасичення ринку праці і загрози безробіття все більше за рівнем доходів скочуються до рівня доходів нижчого середнього класу, а в країнах периферії і напівпериферії часто переходять у клас бідних. Деяку надію на розширення кількісного складу середнього класу може дати поява десятків і сотень нових професій, які опановуватиме людина в результаті Industry 4.0. Однак, ця тенденція без цілеспрямованого втручання держави навряд чи зможе уповні компенсувати тотальне скорочення робочих місць для людей внаслідок роботизації і діджиталізації традиційних виробництв індустріальної епохи.

У ситуації структурної перебудови економіки внаслідок четвертої індустріальної революції перед національними урядами постає нагальна потреба зміщення акцентів у процесі формування середнього класу, сконцентрувавши їх на переліку тих професій і професійних напрямків, де в умовах роботизації і автоматизації у майбутньому збережеться робота для людей. Під впливом модернізаційних викликів Industry 4.0 формування нового середнього класу, насамперед, в країнах, які розвиваються, має передбачати кооптацію не тільки людей, зайятих у сфері комп'ютерного програмування, IT-індустрії, наукових досліджень, а й кваліфікованих працівників у сфері обслуговування, працівників сфери освіти і медицини, галузі культури і засобів масової інформації та ін.

В українських реаліях при соціальній й економічній невизначеності, спровокованій швидкими темпами впровадження технологій Industry 4.0 та економічною стагнацією внаслідок пандемії Covid-19, цілеспрямоване формування

нового середнього класу є одним з ключових факторів нівеляції соціальної й економічної нестабільності й загрози соціальних заворушень, подолання економічної і соціальної відсталості України та розбудови у ній соціально зорієнтованого, справедливого суспільства. Сприятливим факторами у процесі формування нового середнього класу в Україні є достатньо високий освітній рівень її громадян, наявність мільйонів українських трудових мігрантів, які мають досвід роботи у розвинутих країнах світу та виявляють здатність до активної діяльній життєвої позиції. Натомість на перешкоді швидкої модернізації української держави в ситуації Industry 4.0 та формування нового середнього класу є фактична відсутність у державі ефективної, освіченої, патріотично налаштованої провідної політичної верстви та політичної волі в органах державної влади щодо подолання корупції та зрощення державної влади з олігархічними структурами. Держава Україна на протязі останніх десятиліть залишається неспроможною виконувати свою ключову функцію – створювати умови для формування середнього класу як основи існування громадянського суспільства та правової держави.

ЛІТЕРАТУРА

1. Флорида Р. Криза урбанізму. Чому міста роблять нас нещасними. Київ: Наш формат, 2019. 320 с.
2. Krishnan Sandhya, Hatekar Neeraj. Rise of the New Middle Class in India and Its Changing Structure // *Economic & Political Weekly*. Vol. 52. Issue No. 22. 03 Jun, 2017. E-resource. Access mode: <https://www.epw.in/journal/2017/22/special-articles/rise-new-middle-class-india-and-its-changing-structure.html> (Last accessed: 16.04.2020).
3. Baizidi Rahim. Paradoxical class: paradox of interest and political conservatism in middle class // *Asian Journal of Political Science*. 2019. 27:3. P. 272–285. DOI: 10.1080/02185377.2019.1642772. E-resource. Access mode: <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1>

080/02185377.2019.1642772?journalCode=rasi20 (Last accessed: 17.04.2020).

4. Климчук А. Формування середнього класу в Україні. 28.04.2013. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://iqholding.com.ua/articles/formuvannya-serednogo-klasu-v-ukraini> (Дата звернення 26.03.2020).

5. Москаленко О. М. Гетерогенність середнього класу в умовах переходу до цифрової економіки: ризики та перспективи // Соціально-трудова сфера в умовах становлення нової економіки: глобальні виклики та доміанти розвитку. Київ: КНЕУ, 2018. С. 77–80.

6. Козловець М. А. Соціальна структура українського суспільства в контексті постсоціалістичних трансформацій // Вісник Національного університету "Юридична академія України імені Ярослава Мудрого. 2017. № 4 (35). С. 41–56.

7. Kovtun N. M., Ventsel N. V. Transitional Society in Modernization Conditions Challenges of Forth Industrial Revolution // Zhytomyr Ivan Franko State University Journal. Philosophical Sciences:scientific journal. Zhytomyr: Zhytomyr Ivan Franko State University Press, 2019. Vol. 1 (85). P. 5–16.

8. 54% dos empregos formais no Brasil estão ameaçados por máquinas. E-resource. Access mode: <https://epocanegocios.globo.com/Tecnologia/noticia/2019/02/54-dos-empregos-formais-no-brasil-estao-ameacados-por-maquinas.html> (Last accessed: 03.12.2019).

9. Арендт Х. Истоки тоталитаризма. Москва: ЦентрКом, 1996. 672 с.

10. World Migration Report 2020. IOM. UN Migration. E-resource. Access mode: https://publications.iom.int/system/files/pdf/wmr_2020.pdf (Last accessed: 03.05.2020).

11. New ILO Figures Show 164 Million People are Migrant Workers. 05 Desember 2018. E-resource. Access mode: http://www.ilo.org/global/about-the-ilo/newsroom/news/WCMS_652106/langen/index.htm (Last accessed: 17.02.2020).

12. Понад 144 тисячі українців повернулися з-за кордону – МЗС. 29 березня 2020. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-ponad-144-tysyachi-ukraintsiv-povernulysya-zza-kordonu/30517094.html> (Дата звернення: 03.05.2020).

13. Статистика рынка фриланса в Украине за 2019. 20 грудня 2019. [Електронний ресурс]. Режим доступу: [https://hi-tech.ua/statistika-rynka-frilansa-](https://hi-tech.ua/statistika-rynka-frilansa-v-ukraine-za-2019-god/)

[v-ukraine-za-2019-god/](https://hi-tech.ua/statistika-rynka-frilansa-v-ukraine-za-2019-god/) (Дата звернення: 15.03.20).

14. Global Wealth Report 2015. Research Institute Thought leadership from Credit Suisse Research and the world's foremost experts. E-resource. Access mode: <https://www.credit-suisse.com/about-us/en/reports-research/global-wealth-report.html> (Last accessed: 23.04.2020).

15. Lederer E., Marshak J. The new middle class. N.Y.: Columbia University, Department of Social Science, 1937. 108 p.

16. Almost 25 million jobs could be lost worldwide as a result of COVID-19, says ILO. 18 March 2020. E-resource. Access mode: https://www.ilo.org/global/about-the-ilo/newsroom/news/WCMS_738742/langen/index.htm (Last accessed: 28.04.20).

17. Середній клас в Україні: критерії ідентифікації. К.: Заповіт, 2014. 68 с.

18. Юхновський І. Головна мета – збудувати в Україні суспільство з панівним середнім класом // Дзеркало тижня. 2007. № 14. 14 квітня.

19. Середній клас в Україні: життєві цінності, готовність до асоціації і просування демократичних норм і стандартів: аналітична доповідь Центру Разумкова // Національна безпека і оборона. 2014. № 1-2 (144-145). С. 3–78.

REFERENCES (TRANSLATED & TRANSLITERATED)

1. Florida, R. (2019). *Kriza urbanizmu. Chomu mista roblyat nas neschasnymi [The Crisis of Urbanism. Why Cities Make us Unhappy]*. K.: Nash format (in Ukrainian).

2. Krishnan, Sandhya & Hatekar, Neeraj. (2017). Rise of the New Middle Class in India and Its Changing Structure. *Economic&Political Weekly*, Vol. 52, Issue No. 22, 03 Jun. E-resource. Access mode: <https://www.epw.in/journal/2017/22/special-articles/rise-new-middle-class-india-and-its-changing-structure.html> (Last accessed: 16.04.2020) (in English).

3. Baizidi, Rahim. (2019). Paradoxical class: paradox of interest and political conservatism in middle class. *Asian Journal of Political Science*, 27:3, 272–285. DOI: 10.1080/02185377.2019.1642772. E-resource. Access mode: <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/02185377.2019.1642772?journalCode=rasi20> (Last accessed: 17.04.2020) (in English).

4. Klimchuk, A. *Formuvannya serednogo klasu v Ukrayini [Formation of the Middle Class in Ukraine]*. 28.04.2013. E-resource.

Access mode:
<http://iqholding.com.ua/articles/formuvannya-serednogo-klasu-v-ukraini> (Last accessed: 26.03.2020) (in Ukrainian).

5. Moskalenko, O. M. (2018). *Geterogennist serednogo klasu v umovah perehodu do tsifrovoyi ekonomiki: riziki ta perspektivi* [Heterogeneity of the Middle Class in the Transition to a Digital Economy: Risks and Prospects]. *Sotsialno-trudova sfera v umovah stanovlennya novoyi ekonomiki: globalni vikliki ta dominanti rozvitku*. Kyiv: KNEU, 77–80 (in Ukrainian).

6. Kozlovets, M. A. (2017). *Sotsialna struktura ukrayinskogo suspilstva v konteksti postsotsialistichnih transformatsiy* [The Social Structure of Ukrainian Society in the Context of Post-socialist Transformations]. *Visnik Natsionalnoho universitetu "Yuridichna akademiya Ukrayini imeni Yaroslava Mudrogo*, № 4 (35), 41–56 (in Ukrainian).

7. Kovtun, N. M. & Ventsel, N. V. (2019). *Transitional Society in Modernization Conditions Challenges of Forth Industrial Revolution*. *Zhytomyr Ivan Franko State University Journal. Philosophical Sciences: scientific journal*. Zhytomyr: Zhytomyr Ivan Franko State University Press, Vol. 1 (85), 5–16 (in English).

8. *54% dos empregos formais no Brasil estão ameaçados por máquinas* [54% of Formal Jobs in Brazil are Threatened by Machines]. Access mode: <https://epocanegocios.globo.com/Tecnologia/noticia/2019/02/54-dos-empregos-formais-no-brasil-estao-ameacados-por-maquinas.html> (Last accessed: 03.12.2019) (in Portuguese).

9. Arendt, H. (1996). *Istoki totalitarizma* [The Origins of Totalitarianism]. Moscow: TsentrKom (in Russian).

10. *World Migration Report 2020*. IOM. UN Migration. E-resource. Access mode: https://publications.iom.int/system/files/pdf/wmr_2020.pdf (Last accessed: 03.05.2020) (in English).

11. *New ILO Figures Show 164 Million People are Migrant Workers*. 05 Desember 2018. E-resource. Access mode: http://www.ilo.org/global/about-the-ilo/newsroom/news/WCMS_652106/lang-en/index.htm (Last accessed: 17.02.2020) (in English).

12. *Ponad 144 tisyachi ukrayintsiv povernulisya z-za kordonu – MZS* [More than 144,000 Ukrainians Have Returned from Abroad – the Foreign Ministry]. 29 bereznaya 2020. E-resource. Access mode:

<https://www.radiosvoboda.org/a/news-ponad-144-tysyachi-ukrainsiv-povernulysya-zza-kordonu/30517094.html> (Last accessed: 03.05.2020) (in Ukrainian).

13. *Statistika rynku frilansa v Ukraine za 2019* [Freelance Market Statistics in Ukraine for 2019]. 20 grudnya 2019. E-resource. Access mode: <https://hi-tech.ua/statistika-rynka-frilansa-v-ukraine-za-2019-god/> (Last accessed: 15.03.20) (in Russian).

14. *Global Wealth Report 2015*. Research Institute Thought leadership from Credit Suisse Research and the world's foremost experts. E-resource. Access mode: <https://www.credit-suisse.com/about-us/en/reports-research/global-wealth-report.html> (Last accessed: 23.04.2020) (in English).

15. Lederer, E. & Marshak, J. (1937). *The New Middle Class*. N.Y.: Columbia University, Department of Social Science (in English).

16. *Almost 25 million jobs could be lost worldwide as a result of COVID-19, says ILO*. 18 March 2020. E-resource. Access mode: https://www.ilo.org/global/about-the-ilo/newsroom/news/WCMS_738742/lang-en/index.htm (Last accessed: 28.04.20) (in English).

17. *Seredniy klas v Ukrayini: kriteriyi identyfikatsiyi* [Middle Class in Ukraine: Identification Criteria]. Kyiv: Zapovit, 2014 (in Ukrainian).

18. Yuhnovskiy, I. (2007). *Golovna meta – zbuduvati v Ukrayini suspilstvo z panivnim serednim klasom* [The Main Goal is to build a Society in Ukraine with a Dominant Middle Class]. *Dzerkalo tizhnya*, № 14, 14 kvitnya (in Ukrainian).

19. *Seredniy klas v Ukrayini: zhittevi tsinnosti, gotovnist do asotsiatsiyi i prosuvannya demokratichnih norm i standartiv: analitichna dopovid Tsentru Razumkova* [The Middle Class in Ukraine: Values of Life, Readiness for Association and Promotion of Democratic Norms and Standards: Analytical Report of the Razumkov Center]. *Natsionalna bezpeka i oborona*, 2014, № 1-2 (144-145), 3–78 (in Ukrainian).

Receive: May 07, 2020
Accepted: June 17, 2020